

борів мирових суддів по деяких повітових земствах. Як відомо, з нового року по деяких українських губерніях починає функціонувати зреформований місцевий суд, причім мирові судді вже не призначатимуться від міністерства, а вибіратимуться місцевими людьми. Подекуди (напр., у лубенським повіті) такі вибори вже й відбулися, причім здебільшого обрано поступових кандидатів. Власне кажучи, це й не диво, бо й серед сучасних діячів націоналістичного курсу трудно знайти людину з освітнім пензом, потрібним для посади мирового судді. Але, при бажанні конче провести на посади мирових суддів „своїх людей“, земські збори могли б знайти який-небудь вихід з скрутного становища. До чести наших земців треба сказати, що вони таких виходів не шукають і без вагання віддають свої голоси поступовим кандидатам.

Коли отже не чуємо на сьогорішніх осінніх земських зборах особливоюскравих нових слів коли не бачимо, щоб на них порушувались особливохвилюючі й пекучі питання, інтересні для ширшого загалу, коли, скажемо виразніше, не чуємо розмов не тільки про реформу, але й про реформи,—то зате не спостерігаємо й явно-реакційних виступів і постанов. Загальний характер теперішніх земських зборів—діловий, помірковано-поступовий. Можна було б вимагати чогось кращого, але де-кого, може, потішить і те, що не бачимо чогось гіршого.

Драгоманов на еміграції.

I.

Хто знає хоч у загальних рисах біографію Драгоманова, хто читав його твори—той повинен пам'ятати про стосунки його до визначних революційних діячів російських того часу, як і взагалі до всього революційного руху. І в „Громаді“ і в російських своїх працях Драгоманов дуже часто торкався програми й тактики російських революціонерів. Ставлючись до них взагалі прихильно, він разом з тим світогляд їхній та вчинки перепускав через призму досить гострої критики, особливо на тих пунктах, де бачив їхні помилки або те, що вважав за помилки. До таких безборонних пунктів у революційній теорії й практиці він зачисляв у першій лінії централізм, де-яку нерозбірливість що-до засобів у боротьбі та нехтування так званої політики, до якої перші російські соціалісти мали якусь органічну огиду. Що до першого пункта, то відомо, що Драгоманов як стояв за федералізм у державному житті, то так само на принципах федеральних засновував і соціалістичну діяльність, одводячи разом з тим величезне місце національним домаганням і потребам. Відомий його афоризм, який не раз зустрінемо в його творах: „радикал, котрий на Україні не став українцем, а українофил, котрий не став радикалом—це тільки не додумались до кінця“*); відомо також, яку вагу надавав він „плебейським“ мовам у справі пропаганди визвольних ідей. На пункті засобів у боротьбі Драгоманов завжди

вимагав особливої, сказати б, коректності навіть до ворога і знов же його принцип—„чиста справа вимагає й чистих засобів“ належав до тих, в яких він ніколи й нікому не поступався. Тим то його органічно одвертало од таких засобів, на які пускався де-хто з революціонерів, як напр. піддурювання селян „золотими грамотами“ (відома „Чигиринська справа“); тим-то він був і проти терору, як системи в боротьбі з агентами уряду; тим то він висловлювався проти того, щоб затигати в активну боротьбу студентську молодь, її руками добуваючи те, про що на його думку мусіли дбати тільки дорослі громадяне „батьки“, а не „діти“. Нарешті Драгоманов дуже добре бачив, що ніяка робота на соціальному ґрунті не можлива доти, поки нема елементарних прав політичних, і через те він завжди доводив, що повинно насамперед дбати про політичну волю, щоб мати ґрунт і змогу для дальшої роботи. Оці кардинальні погляди Драгоманова йшли наперекір тим, що панували в тодішніх революційних та емігрантських гуртках, і більш або менш гостра полемика між ними в пресі закінчилася тим, що Драгоманов описав цілком розійшовся мало не з всіма російськими революціонерами, опріч одного хіба Кравчинського. В боротьбі з ним та його поглядами ворожа сторона не перебрала в засобах і вже тоді кинуту було те обвинувачення що до „Вольного Слова“, яке підняв останніми часами д. Богучарський тільки що тоді підозріння зачіпали навіть особисту чистоту Драгоманова, як зробив був, напр., Черкезов у своїй інсинуаторській брошюрі „Драгомановъ изъ Гадяча“. Нема чого й гадувати, що таке ворогування з людьми, з якими наш діяч мав багато спільного що-до останньої мети, дуже боліло Драгоманова. З його листування видно, що всі ті сварки в емігрантських гуртках, ті інсинуації, які ми щедро обкидали його там, дорого коштували йому, тим більше, що він ясно бачив помилки своїх супротивників і застерігав проти непевних і шкодливих для справи вчинків, а за те стрівав саме ворогування й дрібні шпильки ображеного самолюбства та напади на чисто особистому ґрунті. „Росказувати гідко“,—писав якось сам Драгоманов про ті стосунки*), і справді перелічуючи його оповідання згодилися з тією прикрою оцінкою, яку він робить емігрантським гурткам. Правда, ще за життя Драгоманов мав і велику втіху, якої рідко кому доводиться зазнати, почувши таку оцінку з того табору: „сознательно или безсознательно, охотно или затыкая уши, русские революционеры почти всеї своей массой идутъ по тому пугу, который Драгомановъ предвидѣлъ и не переставалъ указывать съ первыхъ же дней своего появления за границей**). Але ці слова належали Кравчинському, що з усіх найближче стояв до Драгоманова й не брав участі в тому поході проти його. А як же інші?

*) М. Драгоманов—листи до Івана Франка і ин. 1881—1886. Львів, 1906. Стр. 133.

**) М. Павлик—М. П. Драгоманов, його ювилей, смерть і т. д. Львів, 1906. Стр. 86.

*) „Громада“, т. II, стор. 583.

Питання надзвичайно цікаве і через те можна уявити, з яким почуттям побачив я у „Вістникъ Европы“ (кн. X) спомин про Драгоманова Л. Дейча—одного з тих, що були йому колись непримиренними ворогами. Одразу перечитав я ті спомини („М. П. Драгомановъ въ изгнаніи“) і—згадалися мені знов цитовані добіру слова Кравчинського. Так справді було: „сознательно или безсознательно, охотно или затыкая уши“—навіть вороги Драгоманова дійсно йшли тим шляхом—який він показував їм. Теперішні спомини Л. Дейча, що колись належав до тих, хто „затикав уши“, як найкраще доводять це, і через те варто на споминах його докладніше спинитися.

Сергій Єфремов.

при кожній з цих двох систем—громадській і адміністративній,—то не може й бути мови про те, що в першому випадку наслідки будуть і рясніші, і корисніші.

Так треба було б організувати перепис з погляду можливого ідеалу. Нема чого й казати, що урядові такий ідеал і ввісні не вважається. Треба отже, щоб саме громадянство ближче зацікавилось цією справою й, поки не пізно, довело до відомости уряду про свої бажання. Необхідна, таким чином, систематична кампанія з боку товариств, преси, представників науки й місцевого самоуправовання на користь цієї справи. За успішний наслідок цієї кампанії не можна, звичайно, поручитися, але це не підстава для того, щоб наперед одмовитися від справи.

Драгоманов на еміграції.

III.

Переходячи до того, який і в чому виявився вплив Драгоманова на еміграцію, повинен буду насамперед зазначити, що в цьому разі посвідчення д. Дейча вважаю за особливо цінні. Автор споминів належав тоді до найактивніших ворогів нашого вченого й публіциста і, значить, звертав пильну увагу на все, що з його погляду було в поглядах і діяльності Драгоманова негативним; оте давне упередження й ворожнеча, хоч і в змякшених дуже формах, виразно пробивається й тепер у тому, як ставиться д. Дейч до Драгоманова. Це все одбилось в споминах д. Дейча тим, що він дає іноді таке пояснення фактам, якого жадним чином не можна приняти, коли додержуватись нехитрих документів, тобто творів самого Драгоманова. Так, напр., у справах про вбивство Мезенцова та про участь студентства в політичній роботі Драгоманов ніби-то був одмінив своє попереднє негативне становище: „довідавшись, — каже д. Дейч, — про ім'я вбийці ген. Мезенцова, він мовчки признав, що помилився“ (стор. 218); про участь молоді він, правда, не мовчав у розмовах, але—додає д. Дейч, „почувалося, що він змагається тільки ради годиться („для форми“), щоб не зразу задатися“ (стор. 211). Що Драгоманов не тільки не змінив своєї думки про політичні вбивства й т. и.—це показують усі його публіцистичні твори, написані по тому, як він ніби то почав інакше думати, хоча „для годиться“ й сперечався в приватній розмові. Переглядаючи II том паризького видання політичних творів Драгоманова, ми знайдемо чимало спеціальних трактатів про терор і про участь молоді в політиці*) і скрізь у них Драгоманов

стоїть на тій самій позиції, з якої він у цих питаннях ніколи не сходив. Та це й не могло бути інакше, бо ці погляди Драгоманова не були випадковими, а виходили з усього його світогляду й оперті були на цілий ряд теоретичних і практичних аргументів.

І от не вважаючи на цю не зовсім і тепер ще справедливую в споминах д. Дейча оцінку Драгоманова, тут ми знаходимо силу фактів, що показують який вплив мав він на еміграцію. „Драгоманов,—пише д. Дейч,—безперечно мало не всіх емігрантів переважав розумом і освітою, то й не диво, що в російській колонії він грав тоді трохи не першу роль. Ця роль мало чим одрізнялась од тієї, яку не за довго перед тим грали в еміграції Бакунин і Лавров. Правда, Драгоманов не мав ще своєї „школи“ й наслідувачів серед російських вигнанців; але все ж таки авторитет його був дуже великий і, як видно було, все зростає“ (стор. 206). Тим-то Драгоманов, як свідчить зараз же д. Дейч, мав „величезний вплив“ на гурток, що видавав тоді „Общину“, і тільки через це „Община“ стояла за федералізм, а не за Бакунинську анархію. Навіть пізніше, коли тодішні бакунинці перетворилися вже в „чернопредьльцевь“, то органічний „Черный Предьль“ виходив з маркою органа „соціалістів-федералістів“, знов же під безперечним впливом Драгоманова. Федералістичні ідеї взагалі перейшли до російських соціалістів усяких фракцій од його, після тієї гострої критики, якій піддав Драгоманов централістичні погляди своїх російських товаришів. Так само величезний і добрий вплив мав він і в тактичних питаннях. Всякі негарні способи боротьби, як вигадування небувалих комітетів, одурювання, все взагалі, що тоді звали „нещасщиною“, розбивалося од ясний і твердий принцип Драгоманова — „чиста справа вимагає й чистих способів“. Росіяне, додає д. Дейч, змагалися з ним, „але в душі ми не могли не признати, що правда безперечно його“ (стор. 236).

Оцими виразами, що „правда була його, а не наша“ буквально усіяно сторінки споминів не дуже й тепер прихильного до Драгоманова автора. „Велику політичну прозорливість, та ще й послідовність соціаліста“ (стор. 222), мовляв д. Дейч, виявив Драгоманов у питанні про політичну боротьбу, про сектантство російських революціонерів, про заслуги й роллю німецької соціал-демократії, хоча ці погляди тоді ловодили д. Дейча й його товаришів до лютої. „Дальший хід нашого революційного руху показав, що його була правда, а не наша“ (стор. 223),—не раз доводиться признаватися д. Дейчеві і в його устах ці слова мають тим більшу вагу. Між иншим Драгоманову належала ідея періодичних зібрань, на яких дебатовалися всякі питання революційної програми й тактики і перші зібрання одбувалися навіть у його помешканні. Роль

*) Не називаючи всіх трактатів Драгоманова на ці теми, завважу тільки, що одважності поглядів його ясно показана в відповіді на рецензію д. Стефановича („Українська „Громада“ в рецензії г. Стефановича“), тобто як-раз у найбільшій до даного випадку праці. Бо ж д. Стефанович висловлював те саме, що взагалі молоді емігранти говорили тоді проти Драгоманова.

Драгоманова на цих зібраннях, — значає тепер д. Дейч, — була безперечно позитивна і, згадуючи про це тепер, не можу не подякувати йому за неї" (стор. 216). Правда, д. Дейч иноді силкується зменшити цей вплив Драгоманова, але робить це так, що безсторонній читач ніяк не може пристати на його оцінку. Так згадуючи боротьбу Драгоманова проти централізма й за децентралізацію та вживання народних мов у політичній і культурній діяльності, д. Дейч додає: „Життя неначе б то оправдало погляди Драгоманова, але я все ж таки думаю, що в цьому питанні він був більшим за нас утопистом: він вимагав, щоб зараз братися за те, що можна було робити згодом, коли зросла опозиція на силах і одмінилися обставини,—два десятиліття по тому. Та ще й тепер не справдилися зовсім усі тодішні вимагання Драгоманова" (стор. 213). Ці слова, наперекір самому авторові, показують тільки, яку дійсно величезну політичну прозорливість мав Драгоманов, опередивши цілими десятиліттями хід громадського розвитку й поставивши тоді на порядок дня ті справи, які тільки тепер, та й то не зовсім, завоювали собі загальне признание. І коли б російські революціонери не тратили були своєї сили на боротьбу з цими справедливими поглядами, то безперечно швидче і легше дійшли б до того, що тепер самі вважають за правду.

І все-таки, не вважаючи на цю боротьбу і, можна сказати, в процесі її, Драгоманов на всіх пунктах програми і тактики мав величезний вплив на своїх антагонистів. „Сознательно или безсознательно, охотно или затыкая уши, русские революционеры почти всей своей массой идут по тому пути, который Драгомановъ предвидѣлъ и не переставалъ указывать съ первыхъ же дней своего появления за границей". Ці слова з дружних уст тепер ми почули із уст ворожих. І це може найкоштовніша прикмета в цікавих споминах д. Дейча.

Сергій Ефремов.